

REGLEMENTĂRI ȘI REALIZĂRI ALE OCROTIRII PATRIMONIULUI CULTURAL ÎN PERIOADA ANTICĂ

Natalia CHIRIAC¹,
Viorica URSU¹,
Ina BOSTAN¹

¹ Department of Engineering, Law and Real Estate Valuation, Technical University of Moldova
Corresponding Author: natalia.chiriac@dp.utm.md

Rezumat. *La momentul actual, protecția patrimoniului cultural se bucură de o atenție deosebită în toate țările lumii și constituie rațiunea de a fi a multor instituții specializate de prestigiu de recunoscut, majoritatea dintre ele fiind parte a sistemului UNESCO: Consiliul internațional al muzeelor (ICOM), Consiliul internațional al monumentelor și siturilor (ICOMOS), Centrul internațional pentru studierea, conservarea și restaurarea bunurilor culturale (ICCROM), Asociația internațională pentru protecția parcurilor și grădinilor (IFLA), Institutul internațional pentru protecția castelelor (IBI) etc.*

Cu toate acestea, nu tot ceea ce încadram astăzi în categoria obiectelor culturale arhitecturale au posedat această calitate încă de la crearea sa. Astfel, pentru a ajunge ceea ce este astăzi: o componentă a avuției culturale, a patrimoniului cultural al unei țări, bunul material sau spiritual a parcurs un drum destul de anevoios. Inițial, în multe cazuri, el a fost realizat ca un obiect oarecare și numai timpul, care i-a adăugat, pe lângă patină, și aura vechimii, l-a investit cu calitatea amintită.

Prezentul articol abordează evoluția istorică a legislației privind ocrotirea patrimoniului cultural arhitectural în unele state din perioada antică și este primul articol din seria de studii referitoare la acest subiect.

Cercetarea este dedicată analizei culturii civilizațiilor antice Egiptul anti și Mesopotamia, care de altfel sunt o sursă de inspirație pentru cultura europeană contemporană. Cultura antică a lăsat o amprentă profundă în istoria Europei și a întregii lumi. În aproape fiecare domeniu al vieții moderne, vedem influența ideilor din Antichitate. Toată civilizația europeană își are originile în statele antice.

O atenție deosebită este acordată descrierii monumentelor culturale ale statelor antice incluse în Lista Patrimoniului Mondial, semnificația lor istorică și artistică mondială.

Cuvinte cheie: *patrimoniu cultural, monument, templu, antichitate, arhitectura, protecție a patrimoniului.*

Abstract. *At present, the protection of cultural heritage enjoys special attention in all countries of the world and is the raison d'être of many prestigious specialised institutions, most of which are part of the UNESCO system: the International Council of Museums (ICOM), International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), International Center for the Study, Conservation and Restoration of Cultural Heritage (ICCROM), International Association for the Protection of Parks and Gardens (IFLA), International Institute for the Protection of Castles (IBI), etc.*

However, not everything we fall into today in the architectural, cultural objects has possessed this quality since its creation. Thus, to become what it is today: a component of the cultural wealth, of the cultural heritage of a country, the material or spiritual good has travelled a rather difficult path. Initially, in many cases, it was made as an object, and only time, which added to it, in addition to the patina, the aura of antiquity, invested it with the mentioned quality.

This article addresses the historical evolution of the legislation on the protection of the architectural and cultural heritage in some states from the ancient period and is the first article in a series of studies on this subject.

The research is dedicated to analysing the culture of ancient civilisations, anti-Egypt and Mesopotamia, which are a source of inspiration for contemporary European culture. Ancient culture has left a deep mark on the history of Europe and the world. Every aspect of modern life can be seen as influenced by antique ideas. All European civilisation has its origins in ancient states.

An emphasis is placed on describing the cultural monuments of the ancient states included in the World Heritage List and their historical and artistic significance to the world.

Keywords: *cultural heritage, monument, temple, antiquity, architecture, heritage protection.*

Introducere

Antichitatea reprezintă perioada istorică de la inventarea scrisului și începutul înregistrărilor istorice până la începutul Evului Mediu. Cu o durată de trei milenii și jumătate (din anul 3000 î.Hr. până la căderea Imperiului Roman de Apus în 476 e.n.), reprezintă era dezvoltării culturii, artei, religiei și marilor civilizații [1].

În această perioadă, cele mai vechi structuri arhitecturale erau casele, care aveau menirea de a oferi protecție parțială oamenilor. Cortul beduinilor sau wigwam-ul indienilor serveau drept adăpost împotriva soarelui, vântului și ploii, dar cu greu îi salvau de frig; în igluul său, eschimoșii și-au găsit refugiu împotriva animalelor sălbatice. Dar omul din toate timpurile caută să întruchipeze în formele arhitecturii dorința sa de frumusețe, ideile și speranțele sale, așa cum fiecare operă de arhitectură este o structură, dar nu orice structură devine o operă de arhitectură.

În antichitate, arhitectura avea trei caracteristici de bază. În primul rând, construcția trebuie să-și atingă scopul. Dacă prin funcționalitate înțelegem corespondența unei clădiri cu scopul său, atunci, în viziunea teoreticianului funcționalist Louis Sullivan, cele mai bune clădiri din toate timpurile erau funcționale. În al doilea rând, pe lângă nevoile utilitare, arhitectura exprimă și nevoile spirituale ale unei persoane, care constau în crearea și contemplarea unor imagini frumoase și armonioase. Al treilea criteriu pentru evaluarea unei structuri arhitecturale este fiabilitatea acesteia. Proiectele de construcții sunt determinate în primul rând de gusturile oamenilor și de spiritul vremurilor. Arhitectura necesită unitate vizuală, integritate artistică, indiferent de câte funcții ar putea avea structura. Diferitele elemente trebuie să se potrivească și fiecare element trebuie să corespundă întregului. Aspectul unei structuri poate da o idee despre interiorul acesteia.

Având în vedere obiectivul prezentei cercetări, am divizat lucrarea în 2 compartimente, în care sunt analizate caracteristicile arhitecturii în țările antice: Egiptul antic și Mesopotamia. Sunt luate în considerare monumentele artei antice, care au devenit obiecte ale patrimoniului mondial. Articolul prezintă caracteristicile formării și dezvoltării culturilor antice, tipurile și genurile de artă care au apărut în adâncurile civilizațiilor antice.

1. Arhitectura Egiptului antic

Nu este o exagerare să afirmăm că cultura modernă este adânc înrădăcinată în cultura foarte dezvoltată a statelor de primă clasă, printre care Egiptul antic ocupă un loc special. Cu câteva mii de ani în urmă, a apărut o civilizație pe malul Nilului – civilizația egipteană, care a contribuit cu realizări importante în științei și artă, fără de care viața ulterioară și dezvoltarea omului ar fi pur și simplu imposibile. Așezarea teritoriului Egiptului datează din epoca paleolitică - mileniul X-VI î.Hr. Cultura Egiptului Antic, fiind una dintre cele mai vechi culturi umane, a atins cote extraordinare într-un

moment în care civilizația tocmai se ivea în Europa, devenind un fel de profesor, model, sursă de inspirație pentru cultura europeană contemporană.

În vremurile preistorice, vechii egipteni locuiau în Valea Nilului. Stâncile de la marginea văii le-au servit ca o sursă inepuizabilă de piatră de construcție. A durat secole pentru a stăpâni laboriosul proces de procesare a blocurilor de piatră. Cu toate acestea, înainte egiptenii au învățat a crește rezistența cărămizilor, care erau uscate la soare, introducând tulpinile de papirus și lotus - plante care au fost găsite din abundență de-a lungul malurilor râului.

Pentru vechii egipteni, viața după moarte, extinzându-se în eternitate, era mult mai semnificativă decât existența pământească. Prin urmare, casele de locuit, chiar și palatele (ca în Tell el-Amarna) puteau fi construite din materiale fragile, însă mormintele și templele – puteau fi zidite doar din piatră. Astfel, arhitectura antică se caracterizează prin tensiunea dintre lumea divină și cea muritoare. Orașele marcau un spațiu sacru cuprins peste sălbăticia naturii de afară, iar templul sau palatul au continuat această ordine acționând ca o casă pentru zei.

Cunoscutul istoric și critic de artă din perioada sovietică N. A. Dmitrieva, scria că „în Egipt artei i s-a atribuit un rol neobișnuit de important: ar trebui, nici mai mult, nici mai puțin, să-i fi dăruit nemurirea, să fie o continuare directă a vieții” [25, p. 28]. Astfel, arta era destinată nu atât percepției estetice, cât asigurării continuării vieții după moarte, adică nu era destinată celor vii, ci morților. Prin urmare, „opera artistului a fost considerată sacră, iar sculptorii înșiși, arhitecții, de regulă, erau preoți [24]”.

Arta Egiptului antic a avut o serie de caracteristici, printre care menționăm:

- canonicitate;
- monumentalitate;
- decorativitate;
- natura reprezintă personajul principal și muza;
- a fost o parte a ideologiei statului, concepută a zeifica și a glorifica pe Faraon;
- are legătură cu cultul funerar.

În centrul artei egiptene antice se află conceptul canonului. Potrivit dicționarului explicativ al limbii române, canonul este o „regulă fixă care face parte dintr-un ansamblu de procedee artistice specifice unei epoci; prin extensie regulă rigidă, formalistă” [8]. Potrivit canonului, au fost create fresce, sculpturi și structuri arhitecturale. Principalele caracteristici ale canonului sunt generalizarea extremă a imaginii descrise, idealizarea imaginii, postura frontală și simetria locației feței și a corpului. Imaginea canonică a unei figuri umane pe un plan s-a dezvoltat ca urmare a unei dezvoltări îndelungate și practic nu s-a schimbat de mult timp. S-a bazat pe faptul că o persoană a fost descrisă simultan în față (ochi, umeri) și în profil (față, piept, picioare). „Maeștrii egipteni au stăpânit perfect cele mai importante fundamente ale artelor plastice. Au calculat cu pricepere volumul, masa, suportul și suprapunerea – în arhitectură; a transmis cu exactitate planul, liniile, siluetele, pata de culoare – în relief și pictură; a luat în calcul textura pietrei și a lemnului – în sculptura monumentală și de șevalet; avea un simț excelent al ritmului [24, p. 94]”.

„Din cauza lipsei de lemn [6, p. 100], cele două materiale principale de construcție folosite în Egiptul antic erau noroi, cărămidă și piatră uscate de soare, în principal calcar, dar și o cantitate destul de mare de gresie și granit” [6, p. 107].

Odată cu începerea Regatului Vechi, piatra a fost folosită în general pentru morminte și temple, iar cărămizile au fost folosite la construcția palatelor regale, cetăților, incintelor templului și zidurilor orașelor, precum și structurilor secundare din complexele de temple.

„Nucleul piramidelor consta din piatră extrasă la nivel local, cărămizi de noroi, nisip sau pietriș. Pentru carcasă erau utilizate pietre transportate din depărtare, predominant calcar alb din regiunea Tura și granitul roșu din Egiptul de sus” [2].

Casele egiptene antice erau construite din noroiul adunat de pe malurile umede ale Nilului, care era așezat în matrițe, uscat la soarele fierbinte și întărit pentru utilizare ulterioară în construcții.

Având în vedere localizarea geografică, multe orașe egiptene au dispărut, fiind inundate de creșterea treptată a albiei fluviului Nil. Altele sunt inaccesibile, din cauza că unele clădiri noi au fost ridicate deasupra celor vechi. Din fericire, datorită climatului uscat, fierbinte din Egipt s-au păstrat unele structuri de clădiri din cărămidă de noroi („de exemplu satul Deir al-Madinah, orașul Regatul Mijlociu la Kahun, și cetățile de la Buhen și Mirgissa)” [3].

Arhitectura egipteană antică se bazează, la general, pe monumente religioase, structuri masive caracterizate prin pereți groși în pantă cu puține deschideri. Pentru a obține stabilitatea pereților din chirpici, ca metodă de construcție, a fost folosit ecoul. În mod similar, decorațiunile plate și sculptate pe suprafețele clădirilor din piatră puteau fi obținute și din decorarea pereților de lut.

Cu toate că utilizarea arcurilor s-a dezvoltat în timpul dinastiei a IV-a, „toate clădirile monumentale erau construcții postale și cu lintou, cu acoperișuri plate din blocuri masive de piatră susținute de pereții exteriori și coloane apropiate. Atât pereții exteriori și interiori, cât și coloanele și pilierile, erau acoperite cu fresce hieroglifice și picturale și sculpturi viu colorate [2]. Multe motive din ornamentul egiptean erau simbolice. De exemplu, *scarabeul* simboliza „ciclul zilnic nesfârșit al vieții [19]”, *discul solar* întruchipa „reînnoirea vieții, învierea” [11], *vulturul* „simboliza zeița Nekhbet, considerată protectorul faraonului; aripile ei fiind întinse apăreau întotdeauna ca un semn de protecție [10]. Ca modele de decor egiptean putem enumera: frunzele de palmier, plantele de papirus, mugurii și florile de lotus. Hieroglifile au fost inscripționate atât în scopuri decorative, cât și pentru a înregistra evenimente istorice sau vrăji. Importanța frescelor și a sculpturilor pictate este de a oferi urmașilor informații despre modul de viață, legile, războaiele și credințele vechilor egipteni.

Acest lucru a fost evident mai ales în ultimii ani odată cu explorarea mormintelor oficialităților Egiptului antic.

Templele egiptene antice au fost aliniate cu evenimente semnificative din punct de vedere astronomic, cum ar fi solstițiile și echinocțiile, care necesitau măsurători precise atunci când au avut loc anumite evenimente. Chiar și faraonii puteau întreprinde măsurări în mod ritual cele mai importante temple.

„Încă din anul 2600 î.Hr., arhitectul Imhotep a folosit coloane de piatră ale căror suprafețe au fost sculptate pentru a reflecta formele organice ale stufului, cum ar fi papirus, lotus, palmieri. În arhitectura egipteană ulterioară, corpul coloanelor fațetate este de asemenea obișnuit. Se crede că forma lor este derivată din stuf vechi construit din stuf. Coloanele sculptate din piatră erau puternic decorate cu hieroglifice sculptate și pictate, texte, imagini rituale și motive naturale” [2].

„Coloanele egiptene sunt celebre prezente în Marea Sală hipostilă din Karnak (circa 1224 î.Hr.), unde 134 de coloane sunt aliniate în 16 rânduri, unele coloane atingând înălțimi de 24 de metri. Unul dintre cele mai importante tipuri sunt coloanele papiriforme. Originea acestor coloane datează din a 5-a dinastie. Acestea sunt compuse din tulpini de lotus (papirus) care sunt trasate împreună într-un pachet decorat cu benzi: capitolul, în loc să se deschidă în formă de clopot, se umflă și apoi se îngustează din nou ca o floare în mugur. Baza, care se înrăutățește pentru a lua forma unei jumătăți de sferă precum tulpina lotusului, are un decor continuu recurent de stipule. La Templul Luxor, coloanele amintesc de pachete de papirus, probabil simbolice pentru mlaștina din care vechii egipteni credeau că s-a desfășurat creația lumii [3]”.

Cele mai importante principii ale artei în Egiptul antic s-au format în perioada Vechiului Regat, în timpul dinastiei a II-a (c. 3000 - c. 2800 î.Hr.). Rolul principal a fost luat de arhitectura monumentală, care a fost strâns asociată cu cultul funerar.

Arhitectura monumentală a vechilor egipteni include morminte, temple și palate. Canoanele construcției arhitecturale, conform legendei, au fost inventate de preotul și marele arhitect Heliopolis Imhotep (circa 2630–2611 î.Hr.), un contemporan al faraonului dinastiei a III-a din Djoser și creatorul piramidei în trepte. Cel mai vechi tip de structuri monumentale erau mormintele. Există mai multe tipuri de morminte, care se înlocuiesc succesiv: mastaba, piramida (cu trepte și cu pereți netezi), morminte hipogee.

Mastaba. Potrivit dicționarului Collins, o *mastaba* sau *pr-djt* (care înseamnă „casa stabilității”, „casa eternității” sau „casa eternă” în egipteanul antic) este „un tip de mormânt egiptean antic sub forma unei structuri rectangulare cu acoperiș plat, cu laturi înclinate, construit din cărămizi de noroi [15]”. „Aceste edificii au marcat locurile de înmormântare ale multor egipteni eminenti în perioada dinastiei timpurii și a vechiului regat al Egiptului. În epoca Vechiului Regat, regii locali au început să fie îngropați în piramide în loc de mastabas, deși utilizarea non-regală a mastabelor a continuat timp de peste o mie de ani. Egiptologii numesc aceste morminte mastaba, din cuvântul arab مصطبة (maṣṭaba) „bancă de piatră” [14].

Piramide. Nobilii erau îngropați în mastabale, iar faraonii în morminte grandioase numite piramide. Dicționarul explicativ al limbii române definește piramida drept „monument funerar gigantic de piatră în formă de piramidă, ridicat pentru faraonii Egiptului antic; edificiu arhitectonic monumental în formă de piramidă [8]”. Aceste structuri gigantice au fost ridicate prin fuzionarea blocurilor de piatră pe șleपुरi de-a lungul Nilului și apoi trăgându-le pe un plan înclinat: un strat de pietre (mai mare de un metru înălțime) deasupra celui alt. Piramidele erau confruntate cu plăci de calcar, asamblate atât de strâns, încât păreau ca fiind din piatră solidă. În partea de nord (piramidele sunt orientate cu precizie către punctele cardinale), un coridor lung a coborât prin grosimea pietrei până la baza stâncoasă. Din acest coridor, un altul a urcat până la camerele de înmormântare. După înmormântare, coridoarele au fost acoperite cu pietre pentru a asigura siguranța mumiei. Aproape în centrul piramidei se afla o cameră regală cu sarcofag, care repeta forma unei mastaba. În grosimea piramidei, ar putea exista și așa-numitele camera reginei și alte câteva camere mici care trebuiau să joace rolul unui serdab. Capela a fost amplasată într-o clădire separată la poalele piramidei.

„**Marea Piramidă din Giza** (numită și piramida lui Keops) este unica minune care nu necesită descrieri ale istoricilor antichității sau a poezilor. Este situată pe *Platoul Gizeh*, în orașul Gizeh, necropola anticului Memphis (momentan parte a capitalei Cairo) Este singura dintre minunile lumii asupra căreia nu se fac speculații referitoare la formă, mărime și prezentare. Este cea mai veche și totuși doar ea a supraviețuit timpului. Contrar părerii generale, numai Marea Piramidă a lui Keops, nu toate cele trei Mari Piramide, se află pe lista celor șapte minuni ale lumii antice [13]”.

Piramida din Gizeh a fost considerată cea mai înaltă construcție din lume, timp de peste 43 de secole, înălțimea ei fiind depășită, odată cu construirea Turnului Eiffel în 1889. A fost construită în jurul anilor 2589-2566. î.Hr având înălțimea de 146,7 m. În prezent, înălțimea piramidei constituie 138,8 m. Latura piramidei are o lungime de 230 m.

Oamenii de știință au calculat că a fost nevoie de 2.300.000 de blocuri de piatră cu o greutate medie de 2,5 tone pentru a construi Marea Piramidă.

„Tradiția construirii de piramide a început în Egiptul antic ca o sofisticare a ideii de „mastaba” (platformă) ce acoperea mormântul regal. Mai târziu, au fost folosite mai multe „mastaba”, fapt dovedit de primele piramide, cum este *Piramida în Trepte a Regelui Zoser* (Djoser), construită de faimosul arhitect egiptean Imhotep” [18].

Construcția piramidelor este o temă încă controversată în rândul oamenilor de știință. Procesul de construire a piramidelor a fost descris detaliat de Herodot. Construcția piramidei și lucrările pregătitoare au durat aproximativ 20 de ani.

Odată cu cucerirea Egiptului, în anul 641 e.n., arabii au găsit piramida intactă și după ce au deschis-o, căutând comoara lui Keops, sarcofagul era gol.

Mormintele hipogee (săpate în stâncă) sunt peșteri lungi, cu secțiuni dreptunghiulară, sculptate în stânci. Mormântul stâncos al Seti I are aproximativ 100 m lungime, restul sunt puțin mai scurte. Faraonii dinastiei XVIII - XX au fost îngropați în astfel de morminte. Pereții mormintelor de stâncă, ca și cele ale piramidelor, au fost pictate cu fresce colorate care înfățișează scene din viața de apoi. Frescele au fost însoțite de texte cu conținut religios și magic, care trebuiau să ofere faraonului decedat viața eternă în regatul Osiris. Mormintele de stâncă erau de obicei decorate cu un portic cu 2 sau 4 coloane. Majoritatea mormintelor săpate în stâncă sunt situate lângă Teba, care până atunci erau capitala și reședința faraonilor. Aici, pe malul stâng al Nilului, se formează un întreg complex de înmormântări similare: Valea Regilor, Valea Reginelor, Valea Nobililor, Valea Meșteșugarilor. Celebrul mormânt al faraonului din dinastia a 18-a Tutankhamun, descoperit în 1922 de arheologul englez Howard Carter, aparține tipului de înmormântare stâncoasă.

Alături de morminte, arhitectura monumentală a Egiptului antic a inclus temple. Conform legendei, canoanele construcției templelor au fost create de legendarul arhitect Imhotep, constructorul piramidei Djoser din Sakkara. „Lui Imhotep i s-a atribuit crearea unui tratat teoretic despre arhitectură „*Cartea Planurilor Templului*”, care era o colecție de canoane arhitecturale și instrucțiuni pentru sculptori și arhitecți. Acest eseu nu a ajuns la noi și nu se știe dacă o astfel de carte a existat de fapt [24, p. 98]”.

Templele. Istoricul Ov. Drimba menționează că „până în perioada Regatului Nou arhitectura templelor egiptene poate fi reconstruită doar aproximativ. În timpul Vechiului Regat, odată cu afirmarea cultului soarelui, au fost construite „temple solare”. Așa-cum ceremonia de venerare a zeului Ra, avea loc în aer liber, aceste „temple” erau făcute dintr-un zid de incintă dreptunghiular; curtea era dominată de un obelisc înalt de 36 m, plasat pe un soclu de 20 m, și având alături un mic sanctuar cu statuia zeului; iar în fața, un altar din alabastru, alcătuit din patru mese, pentru plocoane (templul din Abu-Gurob). Abia în perioada următoare, a Regatului Mediu, se va constitui o adevărată arhitectură a templului. Astfel, cele mai importante temple care dau măsura artei arhitecturale egiptene—în modalități diferite—sunt: templul reginei Hatșepsut din Deir el-Bahari, cele două temple ale lui Ramses II săpate în stâncii de la Abu-Simbel; și faimoasele temple din Abydos, Karnak și Luxor” [9, p.197-200].

Ca model, poate fi luat templul lui Amon din marele ansamblu de temple de la Kamak. Templul a fost început și într-un fel terminat pe la jumătatea mileniului al III-lea î.e.n., dar forma finală a dobândit-o între anii 1580-1200 î.e.n. În interiorul unui zid de incinta cu perimetrul de 3800 m intrând printr-o poartă flancată de o pereche de enorme turnuri prismatice (numite piloni) și străbătând curți imense, se ajungea la curtea centrală hipostilă (adică acoperită și susținută de coloane), care ducea la sanctuarul cu statuia zeului. În fața sanctuarului era altarul pentru plocoane.

Anume în Egipt, pentru întâia oară în Orientul Apropiat apare o impozantă arhitectură a coloanelor. Mult prea numeroase pentru a-și justifica doar un rol pur și simplu practic (de exemplu, templul din Luxor, avea 134 de coloane, aranjate în 16 rânduri). Coloanele creau un efect estetic, conferind construcției o armonioasă rezolvare a raporturilor dintre elementele arhitectonice. Coloanele aveau capiteluri sub formă de flori de lotus sau papirus; modulațiile coloanei sugerând un grup de tulpini ale acestor plante. Spre finele Regatului Nou apare coloana cu trunchiul cilindric neted și capitelul care stilizează forma frunzelor de palmier. După Alpatov [9, p.198], „aceste forme au sugerat ipoteza originii lor: fie o imitație a copacilor plantați pe două rânduri printre care treceau procesiunile

solemne, fie pentru a sugera imaginea simbolicii pietrificată a unei dumbrave sacre. Cele mai mari temple aveau coloane decorate cu inscripții hieroglifice”.

Pentru a completa imaginea naturii simbolizată de ansamblul templului, tavanele erau pictate cu stele și diferite păsări, iar pardoseala era decorată spre a imita suprafața unui râu - cu plante acvatice și cu pești.

Obeliscurile. Obeliscul reprezintă un monument înalt, cu patru fețe și îngust, finalizat cu o piramidă în vârf. Inițial, constructorii Egiptului antic le-a numite „**tekhenu**”, ulterior, „grecii care le-au văzut au folosit termenul grecesc „obeliskos” ca să le descrie, iar cuvântul a trecut în latină, apoi în franceză, și, în final, în română” [5, p. 69]. Obeliscurile antice erau construite dintr-o singură bucată de piatră.

Obeliscurile au jucat un rol esențial în religia egiptenilor antici și erau accentuate în arhitectura egipteană antică, fiind amplasate în perechi la intrările în temple. „Obeliscurile îl simbolizau pe zeul soarelui Ra, iar în timpul reformării religioase a lui Akhenaton s-a spus că erau raze pietrificate ale lui Aton, o zeitate care personifica discul solar” [17].

„Sunt cunoscute 27 de obeliscuri vechi egiptene supraviețuite și ridicate. Într-o carieră de lângă Aswan există un mare obelisc neterminat, cu o lungime de 42 de metri și întins pe o parte, a cărui extracție nu a fost finalizată din cauza fisurilor apărute în stâncă” [16].

Obeliscurile erau construite din granit de culoare roz și erau aduse din carierele de la Assuan. Giganticul obelisc început și lăsat neterminat, în cariera de lângă Assuan, are o lungime de 51 m, și cântărește 1168 de tone. Din cauza greutateii foarte mari (un obelisc cântărea câteva sute de tone), transportul și înălțarea acestuia puneau probleme deosebit de complicate, care erau de resortul unei anumite categorii de tehnicieni specializați.

Obeliscurile egiptene i-au impresionat extraordinar pe străinii veniți în Egipt. Assurbanipal a pus să se transporte două obeliscuri la Ninive, iar împărații romani au dus mai multe obeliscuri la Roma și la Bizanț. Azi, în tot Egiptul n-au mai rămas decât patru sau cinci obeliscuri (cf. S. Sauneron). În schimb, de-a lungul secolelor au fost transportate la Paris, la Londra, la Constantinopol, la New York.

Obeliscuri originale egiptene se găsesc dispersate în mai multe țări ale lumii [17]:

- Italia: 11 obeliscuri (Roma, Florența, Benevento, Urbino).
- Franța: 1 obelisc (Place de la Concorde, Paris).
- Marea Britanie: 4 obeliscuri (Londra, Kingston Lacy/Wimborne Minster, Durham).
- Germania: 1 obelisc (München).
- Turcia: 1 obelisc (Istanbul).
- SUA: 1 obelisc (New York).
- Israel: 1 obelisc (Caesarea Maritima).

Monumentele culturale din Egiptul Antic au fost primele printre alte structuri remarcabile din toate timpurile și popoarele care au fost incluse de UNESCO în Lista Patrimoniului Mondial. Anume nevoia de a salva de inundații vechiul templu egiptean din Abu Simbel, a servit drept imbold privind începutul activităților sistematice ale UNESCO pentru protecția monumentelor istorice și culturale; a stimulat adoptarea Convenției privind protecția patrimoniului cultural și natural mondial, apoi formarea Listei patrimoniului cultural mondial [24, p.132].

Pe lista patrimoniului mondial UNESCO sunt incluse următoarele obiective din Egipt:

Tabelul 1. Lista siturilor din Egipt incluse pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO

Imagine	Denumirea obiectului	Locație	Momentul creării	Anul înregistrării	Nr.	Criterii
	Piramidele din Gizeh și orașul antic Memphis	Giza, Memphis, Dahshur, Saqqara	mileniul III î.Hr. e.	1979	86	i, iii, vi
	Teba și necropolele sale	Teba, Templul Karnak, Templul Luxor	secolele XXII-XII î.Hr.	1979	87	i, iii, vi
	Monumentele de la Abu Simbel și Philae	Abu Simbel, Philae	secolul al XIII-lea î.Hr.	1979	88	i, iii, vi
	Centrul istoric din Cairo	Cairo	secolele X-XIX î e.n.	1979	89	i, v, vi
	Vestigiile paleocreștine de la Abu Mena	Abu Mena	secolele III-IV î e.n.	1979	90	iv
	Mănăstirea Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai	Peninsula Sinai	secolul al VI-lea	2002	954	i, iii, iv, vi
	Wadi Al-Hitan (Valea Balenelor)	Guvernoratul El Faiyum	—	2005	1186	viii

2. Arhitectura Mesopotamiei

Mesopotamia antică reprezintă un triunghi de aproximativ 240.000 km², frontierele politice moderne ale acestui triunghi aflându-se între Siria și Irak, care ocupă cea mai mare parte, atingând și părți din Turcia și Iran. Aceste frontiere sunt recente și, în realitate, regiunea formează o singură mare unitate geografică – văile celor două mari fluvii: Tigru și Eufrat. Putem să o numim „Mesopotamia”, deși această denumire, atribuită în Antichitate de istoricii greci, este puțin restrictivă pentru că înseamnă „patria dintre fluvii” [7].

„Arhitectura Mesopotamiei este caracterizată prin dimensiunile gigantice ale construcțiilor lor, dar și prin faptul că aceste edificii enorme au putut fi înălțate cu un material de construcție atât de ingrat precum cărămida nearsă” [9, p. 115].

Cele mai vechi orașe sumeriene și babiloniene erau fortificate cu ziduri de incintă de proporții nemaivăzute până atunci. De exemplu, dublul zid din Uruk, construit în jurul anului 2300 î.e.n., era lung de peste 9 km, avea o grosime de 5 m, înălțime de 6 m și 800 de turnuri de apărare. (În primele timpuri ale Imperiului asirian aceste ziduri atingeau înălțimea de 12 m, iar turnurile de apărare, de 30 m) [9, p. 115].

Zidurile orașului Khorsabad, în secolul al VIII-lea î.Hr., cu 7 porți de apărare și numeroase forturi - aveau o înălțime de 20 m. Zidurile exterioare ale Babilonului aveau o grosime de 7,80 m, iar zidurile interioare de 7,12 m, cu multe turnuri de apărare foarte înalte. Grecii antici au recunoscut că datorau mult tehnologiei fortificațiilor mesopotamiene. De asemenea, asirienii erau de neegalat în domeniul lucrărilor de utilitate publică. Încă din secolul al VIII-lea î.Hr., Regele Sanherib a adus apa la Ninive, de la 30 de kilometri depărtare, printr-un apeduct care străbătea o vale, „pe un pod de pietre albe”, cu lungimea de 280 de metri, lățimea de 22 de metri și înălțimea de 9 metri. Și mai surprinzător este că cu mult înainte, în mileniul III î.Hr. pentru prima dată în lume au apărut bolta și cupolele în construcția mormintelor regale din Ur.

La fel ca toată arta mesopotamiană, arhitectura a fost dominată de idei religioase și monarhice. Artă era aproape în întregime în slujba templelor și regilor. Din acest motiv, arhitectura de aici a depășit tot ce s-a realizat la acea vreme. De exemplu, marele palat al lui Nebucadnezar din Babilon avea o lungime de 330 de metri și o lățime de 200 de metri. În apropierea palatului au fost construite celebrele „grădini suspendate” – de fapt, amenajate pe terase susținute de coloane și arcade voluminoase.

Fiind un popor de războinici, cel mai important tip de construcție creat de sumerieni este *palatul-fortăreață*. Acesta era bine apărat de ziduri foarte groase și foarte înalte, fără deschideri, cu terase artificiale și așezate pe înălțimi. De plan dreptunghiular, palatele erau construcții complexe prin numărul mare de camere pentru locuit, recepții, dependințe. Aceste camere erau așezate în jurul unei curți interioare, centrale, nu aveau ferestre și erau acoperite cu tavane drepte și bolți. În cadrul palatului-fortăreață se aflau: *templul și ziguratul* [4].

Palatele, templele și ziguratele erau construite din cărămidă uscată la soare, foarte puțin din piatră și lemn, dat fiind faptul că regiunea Tigru - Eufrat era săracă în minerale și păduri, iar aceste materiale trebuiau livrate de departe. Decorația acestor construcții era realizată cu cărămidă smălțuită și reliefuri.

Palatul Regal din Mali se întindea pe o suprafață de 2,50 hectare și deținea cel puțin 260 de camere. Palatul Sargon din Khorsabad era construit din cărămidă (pentru a preveni inundațiile), pe o terasă de 10 hectare cu o înălțime de 15 m și un volum al clădirii de aproape 1,5 milioane de m³. „Din curtea principală - un pătrat cu latura de 100 m - se intra în încăperile gărzii, în depozite, grajduri, ateliere, bucătării, ș.a., și în palatul regal. Sala tronului era lungă de 50 m și lată de 12 m. Cele peste 200 de camere ale palatului primeau lumina și aerul de la celelalte 20 de mici curți interioare, prin ușile înalte și largi (căci pentru a reduce la minimum presiunea masei pereților și acoperișului, ferestre nu

existau). Pentru a evita impresia de monotonie creată de lipsa ferestrelor, pereților li s-au adăugat în exterior contraforturi, prismatice sau cilindrice, care puteau da impresia de pilaștri sau de coloane incastrate în zid” [9, p.117].

Pereții erau decorați cu basoreliefuri din piatră care îl înfățișau pe monarh în luptă și la vânătoare. Piatra, livrată de departe, era folosită doar pentru decorare. Țesăturile multicolore au servit drept coardă finală în decorarea interioarelor. Tauri înaripați și lei cu cap de om păzeau intrarea în palat, iar învelirea din cărămizi vitrate colorate scânteia la soare. Oamenii din Babilon au folosit chiar acest material pentru a decora Poarta Ishtar: imaginile în basorelief cu animale fantastice sunt prezentate pe un fundal albastru strălucitor. În epoca achemenidă, persii au adoptat acest tip de decor împreună cu monștrii înaripați și alte câteva elemente ale culturii mesopotamiene. Și totuși, în ansamblu, palatul asirian a lovit mai mult prin mărimea și splendoarea interioarelor decât prin calitatea formei sale arhitecturale [23].

Suprafețele palatelor sumeriene și babiloniene erau aplicate cu adevărate tapițerii de mozaicuri din bucăți de ceramică smălțuită. Palatele asiriene erau decorate cu picturi murale, reprezentând scene de război, aducerea tributului, sau execuția celor învinși. Acoperișurile aveau o formă aproape plane, și erau construite din cărămidă nearsă amestecată cu bitum. Încăperile erau lungi și – din cauza grinzilor de lemn, prea scurte, care susțineau acoperișul - înguste.

Același plan și aceleași proporții impozante întâlnim și la *temple*.

O parte integrantă - deși independentă, - o anexă a templului era *ziguratul*. Potrivit enciclopediei Wikipedia, *ziguratele* /'zigurat/ (akkadiană: ziqqurat, verbul akkadian zaqāru are sensul de „a construi pe o suprafață mai înaltă”) erau construcții masive ridicate în Mesopotamia antică și pe podișul iranian de vest. Ziguratul avea forma unei piramide în trepte care avea în vârf un templu care servea și ca observator astronomic. Ziguratele aveau între trei și șapte nivele, fiecare simbolizând un astru, sau din cauza credinței că zeii coborau din cer în 7 zile. Planul este pătrat, îndreptat către cele 4 puncte cardinale [22].

Ziguratele aveau o dublă funcție, în principal sacră (având rol de templu), dar și profană (întrucât în cadrul lui erau îndeplinite și alte activități – comerciale, administrative, etc.) [20, p. 55].

Ziguratul principal al templului din Babilon, ridicat de Nabucodonasor II în cinstea zeului Marduk-Bel era cel pe care evreii din captivitate l-au botezat „turnul Babel”. După mărturia lui Herodot, latura bazei pătrate avea 180 m, iar înălțimea (calculată azi de arheologi) era de 91 m. Ziguratul avea șapte etaje, fiecare simbolizând unul din aștri. În vârful ziguratului – deci pe ultima terasă se afla o încăpere, a cărei destinație era controversată. Probabil servea drept mormânt regal (Strabon); sau era drept observator astrologic (Diodor din Sicilia); sau după afirmația lui Herodot – drept capelă, mobilată cu pat și o masă de aur ca altar, capela în care regele oficia în calitate de mare preot, la o anumită sărbătoare a anului; în prescripțiile cultului figura, în această ocazie, și un anumit act „ritual” ciudat [12, p. 182]. Pentru mesopotamieni, deci, ziguratul era un fel de punte între pământ și cer, din vârful căruia oficia „păstorul popoarelor” – în același timp împuternicitul zeilor pe lângă oameni și al oamenilor pe lângă zei [9, p.118].

Inițial, ziguratele au fost construite din cărămizi crude, din lut/argilă nearsă și uscată la soare. Din acest motiv cele mai multe nici nu au rezistat până astăzi. Singurul care a supraviețuit a fost zigguratul din Ur, construit din cărămidă arsă, mai durabilă [20, p. 55].

De asemenea, nu putem să trecem cu vederea Grădinile suspendate din Babilon. După aprecierile arheologilor și informațiile anticilor (Diodor Strabon, Quintus Curtius Rufus) grădinile din Babilon se prezentau astfel: pe o colină înaltă de 15 m, 625 de stâlpi din cărămizi arse legate cu asfalt, înalți de 11-12 m, susțineau prima terasă, pătrată, cu latura de 243 m. Fiecare stâlp (umplut cu pământul necesar creșterii arborilor), cu secțiunea pătrată, avea latura de 7 m și erau așezați la o distanță de 3 m unul de

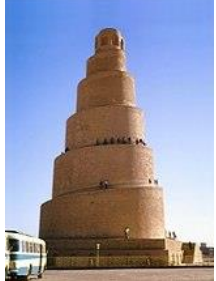

altul. Platforma sau terasa susținută de acești stâlpi era alcătuită din lespezi de piatră, lungi de 5 m, peste care era un strat de trestii îmbibate cu asfalt, acoperit cu plăci de plumb (pentru a împiedica infiltrarea apei în fundații), iar deasupra, un strat gros de pământ. (Toate celelalte terase suprapuse, din ce în ce mai mici și legate între ele prin scări de piatră, erau construite la fel). Deasupra primei terase, alți 441 de stâlpi, tot de 11-12 m înălțime, susțineau terasa a doua; a treia terasă se sprijinea pe 289 de stâlpi; a patra și ultima, pe 169 de stâlpi, avea tot forma pătrată, cu latura de 123 m. Așadar, ultima terasă se afla la o înălțime de 77 m. Unul din giganticii stâlpi de susținere, gol în interior pe toată înălțimea sa, ascundea instalațiile hidraulice care pompau încontinuu din Eufurat, apa necesară arborilor plantați pe cele patru terase (cf. G. și Tr. Chițulescu) [9, p. 116].

Ziguratul, dominant al complexului templului, era orientat precis către punctele cardinale, cu toate acestea, spre deosebire de piramida egipteană, nu avea premise interne. Rampele duceau spre vârful ziguratului prin cele șapte trepte ale sale; acolo era sanctuarul zeițății. Fiecare pas a fost pictat în culoarea sa, iar cu cât pasul era mai înalt, cu atât culoarea era mai strălucitoare.

Lista siturilor patrimoniului mondial UNESCO din Irak cuprinde 6 obiecte, ceea ce reprezintă aproximativ 0,4% din total (1154 pentru 2021). 5 obiecte sunt incluse după criteriile culturale și 1 face parte din categoria mixtă. În plus, 11 situri din Irak se numără printre Lista provizorie pentru includerea pe Lista Patrimoniului Mondial [21]. Irakul a adoptat Convenția pentru protecția patrimoniului cultural și natural mondial la 5 martie 1974. Ruinele Hatra și Nimrud au fost distruse de Islamic al Irakului și Levantului în martie 2015 [26].

În tabel nr. 2, siturile din Irak (teritoriul de astăzi al Mesopotamiei antice) sunt enumerate în ordinea în care au fost adăugate pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

Tabelul 2. Lista siturilor din Irak incluse pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO

Imagine	Denumirea obiectului	Locație	Momentul creării	Anul înregistrării	Nr.	Criterii
	Hatra مدينة الحضر	Provincia: Ninawa	secolul al III-lea î.Hr	1985	nr. 277	ii, iii, iv, vi
	Ashur آشور (مدينة)	Provincia: Salah ad Din	Secolul al IX-lea î.Hr I	2003	nr. 1130	iii, iv
	Samarra (arab. سامراء)	Provincia: Salah ad Din	mileniul V î.Hr e.	2007	nr. 276	ii, iii, iv
	Cetatea Erbil قلعة أربيل e.	Provincia: El Amara	secolul al V-lea î.Hr	2014	nr. 1437	iv

	<p>Mlaștinile mesopotamiene și ruinele orașelor antice din Mesopotamia (Ur, Uruk și Eridu)</p>	<p>Provincia: El Amara</p>	<p>secolul al V-lea î.Hr</p>	<p>2016</p>	<p>nr. 1481</p>	<p>iii, v, ix, x</p>
	<p>Babilonul بابل</p>	<p>Provincia: Babil</p>	<p>secolul XXIII î.Hr.</p>	<p>2019</p>	<p>nr. 278</p>	<p>iii, vi</p>

Concluzii:

Această lucrare face o analiză reflexivă a dezvoltării proceselor culturale și istorice, a relației dintre universalitatea și originalitatea vieții culturale a diferitelor popoare antice și interacțiunea culturală care stă la baza relațiilor internaționale moderne. Astfel, în articol a fost analizat locul și rolul monumentelor istorice și culturale ale unor state antice precum Egiptul antic și Mesopotamia în dezvoltarea civilizației umane.

Arhitectura monumentală a început să se dezvolte încă din perioada civilizațiilor antice, iar această dezvoltare a fost rapidă și ne-a lăsat cu monumente materiale, multe dintre ele regăsindu-se astăzi printre capodoperele culturii mondiale.

Chiar și astăzi, piramidele maiestuoase construite la începuturile civilizației egiptene rămân un simbol al Egiptului antic.

1. Arta egipteană a Antichității a fost una dintre cele mai complexe și fascinante ale omenirii. Civilizația Egiptului Antic s-a bazat pe o concepție unitară despre om și Univers, din perspectiva căreia ființa umană este o parte integrantă a Cosmosului, supusă aceluiași Legi și participând activ la viața Naturii. „Totul în arta egipteană este dictat de ideea continuării existenței și după moarte. Ideea „lumii de dincolo” va fi aceea în funcție de care și în jurul căreia se va organiza aproape întreaga artă egipteană. Fără însă ca imaginea acelei lumi „de dincolo” să aibă nimic întunecat, dezolant, macabru. Arta egipteană nu stă - cum greșit se susține uneori - sub egida morții. Egipteanul nu este obsedat de ideea deprimantă a morții, ci artă sa este o senină înțelegere a morții concepută ca o continuare firească a vieții. Este, în ultima analiză, un triumf și un elogiu al vieții. În Egiptul antic moartea nu este definitivă. De aceea, monumentele funerare egiptene sugerează și glorifică eternitatea” [9, p.115].

2. Datorită elementelor arhitecturale, formelor și sistemelor de construcție utilizate, o mare parte a arhitecturii egiptene a supraviețuit până în zilele noastre.

3. Cultura popoarelor din Mesopotamia nu a dispărut fără urmă - realizările lor, inclusiv cele arhitecturale, au avut o mare influență asupra nivelului de dezvoltare atât al întregului Orient antic, cât și al Europei antice.

Planul cercetărilor de perspectivă în investigarea temei este direcționat spre continuarea studiului privind evoluția reglementărilor privind protecția și conservarea monumentelor arhitecturale din diferite state ale lumii, în diverse etape ale dezvoltării acestora.

Bibliografie:

1. Antichitatea. <https://ro.wikipedia.org/wiki/Antichitatea>
2. Arhitectura egipteană antică. <https://ro.rinaldipedia.com/471820-ancient-egyptian-architecture-BUVKJK> (accesat: 25.02.2022)

3. Arhitectura egipteană veche -https://ro.abcdef.wiki/wiki/Ancient_Egyptian_architecture (accesat: 12.02.2022)
4. Arta mesopotamiană. https://ro.wikipedia.org/wiki/Arta_mesopotamian%C4%83 (accesat: 22.03.2022)
5. Baker, Rosalie F.; Charles Baker (2001). Ancient Egyptians: People of the Pyramids. Oxford University Press. ISBN 978-0195122213.
6. Blakemore R. G., History of Interior Design and Furniture: From Ancient Egypt to Nineteenth-Century Europe, John Wiley and Sons 1996
7. Civilizația mesopotamiană. <https://www.observatorcultural.ro/articol/civilizatia-mesopotamiana/> (accesat: 15.04.2022)
8. Dicționar explicativ al limbii române online. <https://dexonline.ro> (accesat: 10.02.2022)
9. Drimba Ov., Istoria culturii și civilizației.vol. I, Bucuresti: Saeculum AE, Vestala,1999, 463 p.
10. Eagles, the worshipped bird of prey of the ancient civilizations. <https://www.egypttoday.com/Article/4/90933/Eagles-the-worshipped-bird-of-prey-of-the-ancient-civilizations> (accesat: 13.02.2022)
11. Enciclopedia simbolurilor. <https://sortof.ru/ro/ground/znak-sily-iz-11-krugov-stati-chitat-magicheskii-znak-sily-znaki.html> (accesat: 25.02.2022)
12. Herodot, Istorii, https://www.academia.edu/44821448/Herodot_Istории_vol_I_tr_Adelina_Piatkowski_Felicia_Van%C8%9B_%C8%98tef_1961 (accesat: 17.02.2022)
13. Marea Piramidă din Giza. https://ro.wikipedia.org/wiki/Marea_Piramid%C4%83_din_Giza
14. Mastaba. <https://ro.xcv.wiki/wiki/Mastaba> (accesat: 25.04.2022)
15. Mastaba: definition". Collins Dictionary. n.d. Retrieved 23 October 2014.
16. Obelisc. <https://koaha.org/wiki/Obelisco> (accesat: 25.02.2022)
17. Obelisc. <https://ro.wikipedia.org/wiki/Obelisc> (accesat: 23.03.2022)
18. Piramida lui Keops. [Piramida lui Keops | BLOGUL CIRESA \(wordpress.com\)](https://www.blogulciresa.com/2014/02/04/piramida-lui-keops/) (accesat: 04.02.2022)
19. Scarabeu. <https://www.energiacostiintei.ro/ce-semnifica-reprezinta-sau-simbolizeaza-scarabeul-carabus/> (accesat: 07.04.2022)
20. Tatomir Renata. Introducere în istoria și cultura civilizațiilor mesopotamiene. București : Pro Universitaria, 2015
21. Tentative Lists. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=iq> (accesat: 30.03.2022)
22. Zigurat. <https://ro.wikipedia.org/wiki/Zigurat> (accesat: 05.02.2022)
23. Архитектура в древности. (gerodot.ru) (accesat: 25.04.2022)
24. Боголюбов Н. М., Фокина В. И. Всемирное культурное наследие: учебник. С.-Петербург. гос. ун-т. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2015. — 368 с.
25. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств. — Вып. I: От древнейших времен по XVI век. М.: Искусство, 1988. — 320 с.
26. Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО в Ираке. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BE%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2_%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F_%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E_%D0%B2_%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%B5 (accesat: 28.04.2022)

Articolul a fost realizat în cadrul proiectului de cercetare nr. 20.80009.0807.34 „Sporirea valorii patrimoniului cultural din Republica Moldova”.